

وظایف قلبی ما در برابر قرآن کریم - علی نقی خدایاری

علمی- پژوهشی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال هفدهم، شماره ۶۷ «ویژه قرآن و حدیث: پیوند ناگسستنی»، تابستان ۱۳۹۹، ص ۱۶۶-۱۸۹

وظایف قلبی ما در برابر قرآن کریم

علی نقی خدایاری*

چکیده: مباحثی مانند جایگاه قرآن و حقوق آن، ضرورت شناخت این حقوق و روشهای استخراج آنها از متون دینی، مقدمات بحث نگارنده است. آنگاه سه وظیفه قلبی در برابر قرآن را با استناد به آیات و احادیث، تحلیل و بررسی می‌کند: ایمان به قرآن، پذیرش مرجعیت علمی قرآن، پذیرش حاکمیت و داوری قرآن. **کلیدواژه‌ها:** حقوق قرآن؛ جایگاه قرآن؛ ایمان به قرآن؛ پذیرش مرجعیت علمی قرآن؛ پذیرش حاکمیت و داوری قرآن.

مقصود از حقوق قرآن، مجموعه بایستگی‌ها و شایستگی‌های کتاب الهی است که برای ما وظایف و تکالیفی پدید می‌آورد. با توجه به تقابل حق و تکلیف، هر حقی از حقوق قرآن، ما را بر تکلیف یا تکالیفی ملزم می‌کند. بدین سان ما در برابر قرآن عظیم به عنوان کتاب خدا و معجزه جاوید حضرت رسول ﷺ و وظایفی مانند ایمان، پیروی، عمل کردن و قرائت و تدبیر داریم که با انجام شایسته آنها گامی در راه ادای حقی از حقوق قرآن کریم - که حق خدا و رسول خدا است - برداشته‌ایم. با رجوع به متون دینی، اعم از آیات و روایات، در می‌یابیم که تکالیف سنگین، گسترده و متنوعی در آستان قرآن کریم بر عهده ماست. این تکالیف ابعاد علمی یا عملی دارند و ناظر به جنبه‌های گوناگون حیات فردی و اجتماعی و مادی و معنوی ما هستند؛ برخی به صورت اثباتی (بایدها) و برخی به شکل سلبی (نبایدها).

شاید یکی از دلایل کثرت حقوق قرآن، به حقیقت و محتوای قرآن کریم و کارکردهای متنوع آن برای ما انسانها بر می‌گردد. قرآن کتابی است که در مواجهه صحیح با آن، تمام ساحتهای وجودی انسان، اعم از اندیشه و گفتار و رفتار و عواطف، درگیر جاذبه کلام و کتاب خدا می‌شود؛ نیز ژرفای روح و روان ما مستغرق در انوار و معارف و حقایق آن می‌گردد.

جایگاه قرآن کریم

پیش از بررسی حقوق قرآن کریم، اشاره‌ای گذرا به عظمت و جایگاه والای قرآن کریم بجاست. در باره عظمت قرآن، سخن بسیار گفته‌اند ولی هنوز پرده از رخسار حقیقت پیمان نامه سترگ الهی برداشته نشده است. آیات و روایات اهل بیت علیهم‌السلام سرشار از توصیفات عالی در باره حقیقت و عظمت قرآن کریم است که هر کدام گوشه‌ای از عظمت کلام خدا و کتاب تشریح او را باز نموده‌اند. تأمل در حقوق

قرآن نیز می‌تواند ما را به این دریافت بسیار مغتنم رهنمون گردد.

در اینجا - با عنایت به سخنان برخی مفسران معاصر - به اجمال می‌توان روش توجه به سویه‌ها و ارکان قرآن کریم در نزدیک شدن به عظمت کتاب الهی را یادآور شد. مراد از سویه‌های قرآن، سه رکن است: متکلم قرآن، مخاطب قرآن و محتوای قرآن؛ به تعبیر دیگر، مفیض و مستفیض و فیض.

متکلم و مفیض قرآن، خدای علیم و حکیم است:

*وَإِنَّكَ لَلتَّالِي الْقُرْآنَ مِنَ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ (نمل، آیه ۶) و حَقًّا تُو قرآن را از سوی حکیمی دانا دریافت می‌داری. *تَنْزِيلِ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (غافر، ۲)، نزول این کتاب از جانب خدای پیروزمند داناست.

مخاطب قرآن کریم و مستفیض مستقیم از آن، قلب مبارک حضرت رسول، خاتم پیامبران و افضل رسولان است، که برای هدایت جامعه بشری رسالت یافته است. *يا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا؛ وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُبِينًا (احزاب، ۴۵ و ۴۶) ای پیامبر، ما تو را شاهد و بشارتگر و هشداردهنده فرستادیم؛ و دعوت‌کننده به سوی خدا به فرمان او، و چراغی تابناک.

محتوای این فیض الهی، قرآن، کلام والا و کتاب ارجمند و حکمت‌آمیز خداست، با انوار تابان و حقایق بی‌شمار در حوزه‌های پراهمیتی چون خداشناسی، انسان‌شناسی، جهان‌شناسی، فرجام‌شناسی، دین‌شناسی و تکلیف‌شناسی.

*إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ؛ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ؛ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ؛ تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (واقعه، ۷۷-۸۰) به راستی، این قرآنی است ارجمند؛ در کتابی مکنون؛ که جز پاک‌شدگان دست بر آن نزنند؛ نازل شده از جانب پروردگار جهانیان است.

* وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ (نحل، ۸۹)؛ و این کتاب را که روشنگر هر چیزی است و برای مسلمانان رهنمود و رحمت و

بشارتگری است، بر تو نازل کردیم.

سخن از حقوق قرآن، سخن از کتابی با این اوصاف و ویژگی هاست.

پیشینه بحث

در آیات فراوانی تکالیف انسانها یا مؤمنان در ساحت قرآن کریم بیان شده است. در متون حدیثی نیز به گستردگی در باره تکالیف ما سخن رفته است. به طور مشخص در سه دسته از منابع در این باره بحث شده است.

در مقدمه بسیاری از تفاسیر شیعه مانند مجمع البیان، روض الجنان، منهج الصادقین و تفسیر صافی در باره فضیلت قرآن و اهل آن و دانش قرآن سخن رفته و ضمن آن، برخی از وظایف علمی و عملی انسانها در برابر کتاب خدا بیان شده است. (ر.ک. تفسیر مجمع البیان ج ۱ ص ۴۴. [الفن السادس]: فی ذکر بعض ما جاء من الأخبار المشهورة فی فضل القرآن وأهله، روض الجنان وروح الجنان فی تفسیر القرآن ج ۱ ص ۱۷، منهج الصادقین علیه السلام، ج ۱ ص ۱۲ «فصل دهم در ذکر احادیث و اخباری که دلالت می کند بر ترغیب قرائت قرآن و دانستن معانی فرقان»، تفسیر الصافی، ج ۱، ص: ۱۵، مقدمه اول.) در هیجده حدیثی که در مقدمه تفسیر عیاشی آمده، بسیاری از تکالیف بیان شده است. (تفسیر عیاشی، ج ۱ ص ۲ به بعد) شیخ کلینی که در کتاب کافی، کتاب فضل القرآن را به جمع و تبویب روایات قرآن اختصاص داده، در ابواب متنوع آن روایات گهرباری در این باره نقل کرده است. (الکافی ج ۱ ص ۵۹۶ به بعد) در خطبه فدکیه حضرت صدیقه طاهره در مسجد نبوی درباره قرآن سخن رفته است. (الاحتجاج ج ۱، ص ۹۷) امیر مؤمنان علیه السلام در برخی خطبه های نهج البلاغه وظایف ما را یادآوری کرده اند. امام زین العابدین علیه السلام نیز در دعای چهل و دوم صحیفه مبارکه در باره عظمت قرآن و تکالیف ما حقایقی بیان کرده اند. به همین ترتیب در جوامع حدیثی متأخر، مانند الوافی، بحارالانوار و وسائل الشیعه، متون حدیثی فراوانی در این باب گرد آمده است. از سخنان شارحان احادیث اهل بیت علیهم السلام هم نباید غفلت کرد. سیدعلی خان مدنی

در شرح فقره «فَأَجْعَلْنَا مِمَّنْ يَزْعَاهُ حَقَّ رِعَايَتِهِ»^۱ در دعای چهل و دوم صحیفه سجادیه، برخی از مهمترین تکالیف در آستان قرآن را بررسی کرده است. وی رعایت و محافظت قرآن را پرداختن به وظایف در برابر قرآن شمرده که شامل موارد زیر است: ایمان به قرآن، تعظیم و بزرگداشت قرآن، حفظ، تعلم، تعلیم، مواظبت بر تلاوت با آداب، گوش دادن به قرائت قرآن، عمل به اوامر و مستحبات آن، پرهیز از نواهی قرآن، عبرت گرفتن از مثل‌ها و قصه‌های آن، تدبر در متن و اسرار قرآن و تکالیف دیگری که در احادیث و سخنان عالمان دینی آمده است. (ریاض السالکین ج ۵ ص ۴۲۰)

دسته سوم منابع، برخی از کتب اخلاق و تربیت هستند که بابی را به این موضوع اختصاص داده‌اند. در کتاب معارج الیقین فی أصول الدین (جامع الاخبار) فصلی شامل روایات ترغیب به قرائت و تمسک به قرآن آمده است. (معارج الیقین فی أصول الدین (جامع الاخبار) ص ۱۱۳ فصل ۲۱) دیلمی در متونی درباره حال و صفات قاریان و فضیلت قرآن و تمسک به آن هنگام اختلاف مردم آورده است. (أعلام الدین فی صفات المؤمنین ص ۹۹) شهید ثانی دانش قرآن را یکی از دانش‌هایی می‌داند که فراگیری آنها لازم است و مطالبی درباره ارزش علم قرآنی و روایات ناظر به نهی از تفسیر به رأی آورده است. (منیة المرید؛ ص ۳۶۷-۳۶۹) نراقی به پیروی از محجة البیضاء و احیاء العلوم، بابی را به تلاوت قرآن و آداب ظاهری و باطنی آن اختصاص داده و چکیده سخنان غزالی را بیان کرده است. (جامع السعادات، ج ۳ ص ۲۹۴ مقصد چهارم؛ ترجمه فارسی آن: علم اخلاق اسلامی، مترجم: مجتبی، ج ۳ ص ۴۶۰)

در شماری از متون تفسیری و حدیثی معاصر این بحث با ابعاد بیشتری مطرح شده است. طیب در چندین گفتار از ده گفتار مقدماتی تفسیر مباحث ناظر به

۱. پس ما را از کسانی قرار ده که آن را چنان که شایسته حفظ و نگهداری آن است نگاه می‌دارند.

قرآن» (اطیب البیان، ج ۱ ص ۴ به بعد)

تکالیف را بازگو کرده است. گفتار اول در بیان فضیلت قرآن و وجوب تمسک به آن گفتار پنجم در فضیلت قرائت قرآن و حفظ و تعلیم و تعلم آن گفتار هفتم در وجوب احترام قرآن و حرمت هتک آن گفتار هشتم در بیان شفاعت و خصومت

برادران حکیمی بخشی از مجموعه خود را در ۵۰ فصل در باره ابعاد و ویژگی های قرآن کریم سامان داده اند که شماری از فصول و زیرفصلهای آن ناظر به حقوق قرآن است. عناوینی چون: ملازمت قرآن، تدبر قرآنی و فضیلت و عظمت قرآن، حافظان قرآن، حاملان قرآن، خوانندگان قرآن، شنوندگان قرآن، آموختن قرآن، ادای حروف و الغای حدود، دانایان علوم قرآن جالب توجه است. (الحیات، ج ۲ باب ۶)

در برخی مقالات نیز این بحث پی جویی شده است. در مقاله ای با عنوان «مراتب انس با قرآن در روایات» برای انس با قرآن نظامی پیشنهاد شده که به باور نویسنده، از مجموع روایات مربوط به قرآن به دست می آید؛ از نگهداری قرآن در خانه آغاز می شود و به بالاترین درجه، یعنی عمل به قرآن، پایان می یابد. این مراتب عبارتند از: الف) نگهداری قرآن در خانه؛ ب) نگاه کردن به آیات قرآن؛ ج) گوش فرادادن به تلاوت قرآن؛ د) تلاوت قرآن؛ ه) تدبّر و تفکّر در قرآن؛ و) عمل به قرآن. میان عمل به قرآن و علم به آن نیز رابطه دوسویه برقرار است یعنی عمل به قرآن باعث فزونی علم قرآنی می گردد و علم به قرآن لازمه عمل به آن است. «مراتب انس با قرآن در روایات»، اصغر هادوی کاشانی، فصلنامه علوم حدیث. شماره ۱۳)

ضرورت بحث

سخن گفتن از حقوق قرآن و وظایف ما، کارکردها و سودمندی های متعددی دارد که پرداختن به آن را بایسته می نماید. این سودمندی ها را به این صورت می توان دسته بندی کرد.

۱. آگاهی ما به تکالیف خود برای انجام دادن آنها. مقدمه لازم هر تکلیفی شناخت دقیق حقیقت و ابعاد آن و شیوه صحیح انجام دادن آن است تا نتیجه مورد نظر از آن به دست آید و با شناخت آسیب‌ها و آفات موجود در این باب، زمینه بهره‌گیری از معرفت و معنویت قرآن کریم را فراهم آورد.

۲. آگاهی از عظمت و جایگاه ارزشی والای قرآن کریم. فراوانی و گستردگی وظایف ما نشانگر عظمت قرآن کریم است. از همین رو بسیاری از تکالیف در متون حدیثی و تفسیری ذیل عنوان فضل قرآن مطرح شده است.

۳. نشان دادن اهتمام ویژه اهل بیت علیهم‌السلام و به دنبال ایشان عالمان و پیروان اهل بیت به قرآن کریم. اهل بیت به عنوان همراهان همیشگی قرآن، با نشان دادن حقوق قرآن در کنار حقوق اهل بیت علیهم‌السلام، پیوند گسست‌ناپذیر قرآن و عترت را یادآور شده و زمینه‌های تمسک همزمان به تقلین را فراهم کرده‌اند.

۴. توجه به این نکته که میزان حقوق قرآن و گستردگی و تنوع وظایف ما نشانه جایگاه والای کتاب آسمانی است و شناخت وظایف ما در برابر قرآن، ما را به عظمت ناشناخته قرآن رهنمون می‌شود.

روشهای استخراج وظایف از متون دینی

روشهای متعدد برای دریافت و استخراج وظایف و تکالیف ما در برابر قرآن کریم وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

الف. رجوع به متون بیانگر وظایف. در برخی متون به صراحت با شناخت امر یا نهی و شناختهای مشابه وظیفه ما مانند خواندن، تدبر و عمل کردن بیان شده است.

ب. بهره‌گیری از آیات و روایات ناظر به اهداف نزول قرآن و کارکردهای آن. با توجه به اهدافی مانند هدایت و تربیت و خروج از تاریکی و ولایت شیطان و راه

بردن به نور و ولایت الهی که به عنوان اهداف نزول قرآن مطرح شده است، بسیاری از تکالیف ما نیز روشن می‌شود؛ چرا که ما باید از این هدایت و تربیت الهی بهره‌مند شویم و هدایت بپذیریم و در مسیر تکامل و تربیت گام برداریم و زیر بار ولایت طاغوت و شیطان نرویم.

ج. عنایت به فضیلت و عظمت قرآن و ویژگیها و نامهای قرآن. متونی که حقیقت و اوصاف این مائدهٔ آسمانی را بیان می‌کنند نیز، وسیله‌ای برای فهم وظایف است. بدین‌سان اگر قرآن جامعیت دارد، ما باید با ایمان به جامعیت قرآن، معارف ضروری خود را تنها از قرآن برگزیریم. اگر قرآن مایه شفا و رحمت است، برای بهبود بیماریهای جسمی و روحی خود از آن درمان بخواهیم. اگر نور و روشنایی است، به نورانیت برسیم.

د. توجه به محتوای قرآن. با تدبیر در آموزه‌ها و تعالیم متن قرآن در حوزهٔ نظری و عملی می‌توان با بخش بزرگی از تکالیف آشنا شد. به عنوان مثال، ایمان به خدای یگانه و نفی شرک (در حوزهٔ معرفت و عقیده) و اقامه نماز و پرداخت زکات (در عرصهٔ عمل)، از آموزه‌های کلیدی و تکالیف مهم قرآن است.

حال با پذیرش و انجام این سه وظیفه، بزرگترین ادای دین در ساحت قرآن انجام شده است. اگر فرضاً متون و راههای پیش گفته نبود، با تدبیر مؤمنانه در متن قرآن می‌توانستیم بسیاری از تکالیف خود را بازشناسیم.

ه. تأمل در شوون و وظایف حضرت رسول ﷺ در ارتباط با قرآن کریم. هر یک از شوون و اقدامات آن حضرت درباره قرآن می‌تواند خاستگاه و بیانگر وظیفه‌ای باشد. مثلاً طبق آیات متعدد، پیامبر مسؤولیت تلاوت آیات خدا و تعلیم کتاب و حکمت الهی و دعوت به سوی حیات معنوی را برعهده دارد. بر این پایه، ما موظف هستیم که آیات خدا را (سمعاً و قلباً) استماع کنیم، معارف قرآن را از پیامبر

فراگیریم و منادی آسمانی را پاسخ گوئیم.

اینک سه مورد از وظایف قلبی خود در برابر قرآن را مرور می‌کنیم.

۱. ایمان

نخستین وظیفه هر انسانی در آستان قرآن کریم، شناخت قرآن است که مقدمه لازم برای تکالیف بعدی است. ابعاد این شناخت، شامل درک اعجاز و وحیانی بودن قرآن و پیام‌رهای بخش آن از راه‌های گوناگون است که خود مستلزم ایمان به مبدأ وحی (خدای سبحان) و مخاطب وحی (حضرت رسول ﷺ) است. این شناخت موجب ایمان به قرآن می‌شود و وظایف مؤمنانه پسین نتیجه این شناخت است. تصدیق کلام خدا و ایمان به قرآن کریم، مهمترین وظیفه ما در برابر کتاب آسمانی است که در آیات متعدد، مطرح شده است.

۱. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَيَّ رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِن قَبْلُ؛ وَ مَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا. (نساء، ۱۳۶)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به خدا و پیامبرش و این کتاب که بر پیامبرش نازل کرده، و آن کتاب که پیش از آن نازل کرده، به حقیقت ایمان بیاورید. و هر که به خدا و فرشتگانش و کتابهایش و پیامبران‌ش و به روز قیامت کافر شود، سخت در گمراهی افتاده است.

در این آیه، ایمان به قرآن به عنوان سومین متعلق ایمان، پس از خدا و رسول خدا مطرح شده و کفر به آن، یکی از اسباب گمراهی بیان شده است.

۲. «فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالتَّوْرِ الَّذِي أَنْزَلْنَا». (تغابن، ۸)

پس به خدا و پیامبرش و این نور که نازل کرده‌ایم ایمان بیاورید.

در این آیه سه متعلق برای ایمان ذکر شده است. در بحث ایمان، ما مکلف به

ایمان به خدا هستیم که مرکز متعلق ایمان است، آنگاه دیگر متعلقات ایمان ارزش خود را از ارتباط با خدا می‌گیرند، مانند رسول خدا، کلام خدا، کتاب خدا، آیات خدا، لقاء الله، ملائکه الله. بنابر این ایمان به قرآن، ایمان به کتاب خدا و کلام خدا و کلمات خدا است.

۳. «لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلَائِكَةِ وَ الْكِتَابِ وَ النَّبِيِّينَ». (بقره: ۱۷۷) نیکی آن نیست که روی خود به جانب مشرق و مغرب کنید، بلکه (نیکی) کسی است که به خدا و روز بازپسین و فرشتگان و کتاب خدا و پیامبران ایمان آورد.

در این آیه ایمان به کتاب (قرآن و مجموعه کتابهای آسمانی که قرآن به آنها راهنماست) جزء یکی از پنج اصل ایمانی مطرح شده است. از آیات قرآن بر می‌آید که قلمرو دعوت به ایمان به قرآن شامل مشرکان، اهل کتاب و مسلمانان و مومنان می‌گردد.

شهادت به کلام الله بودن قرآن به عنوان مؤلفه ایمان به قرآن کریم در دعای امام صادق علیه السلام نیز مطرح شده است. آن حضرت، هنگامی که قرآن را برای خواندن به دست می‌گرفت، ضمن دعای خود عرضه می‌داشت: «خدایا! گواهی می‌دهم که این کتاب فرو فرستاده از سوی تو است بر پیامبرت محمد بن عبد الله، و کلام ناطق تو بر زبان پیامبر است، که آن را راهنمایی از خود برای آفریدگانت قرار دادی، و ریسمانی که میان تو و بندگانت پیوسته است. (مکارم الاخلاق ص ۳۴۳، الحیة ج ۲ ص ۲۴۱)

به نظر می‌رسد درباره ایمان به قرآن، چهار جهت مطلوب و ضروری است:

الف. ایمان به اصل و حیانی و الهی بودن و حقانیت قرآن کریم؛

ب. ایمان به تمام تعالیم، آموزه‌ها و احکام قرآن، اعم از شهادت و غیب (حوزه‌ای که از درک آن عاجزیم مانند تفصیل رخدادهای عالم آخرت و دلیل یا حکمت

برخی احکام) و محکمت و متشابهات.

این جنبه در قرآن، از زبان راسخان در علم گزارش شده است: «يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ» (آل عمران، ۷)

امام زین العابدین علیه السلام درباره ضرورت باور و تسلیم در برابر آیات محکم و متشابه قرآن، در دعای خود عرضه می دارد:

اللَّهُمَّ فَإِذَا أَفْذَنَّا الْمُعْوَنَةَ عَلَى تِلَاوَتِهِ، وَسَهَّلْتَ حَوَاسِيَ أَلْسِنَتِنَا بِحُسْنِ عِبَارَتِهِ، فَاجْعَلْنَا مِمَّنْ يَرْعَاهُ حَقَّ رِعَايَتِهِ، وَيَدِينُ لَكَ بِاعْتِقَادِ التَّسْلِيمِ لِمُحْكَمِ آيَاتِهِ، وَيَفْرَعُ إِلَى الْإِقْرَارِ بِمُتَشَابِهِهِ، وَمُوضِحَاتِ بَيِّنَاتِهِ. (صحیفه سجاده، دعای ۴۲)

خدایا! اکنون که ما را به تلاوت قرآن یاری دادی، و گره‌های زبانمان را به زیبایی عبارات آن گشودی، اینک ما را از کسانی قرار ده که آن را، چنان که شایسته حفظ و نگهداری آن باشد، نگاه می دارند، و تو را با اعتقاد تسلیم در برابر آیات محکمش بندگی می کنند، و به پناهگاه اقرار به متشابهات آن و دلایل روشنش پناه می برند.

ج. عدم تبعیض در ایمان؛ یعنی ایمان به مجموعه قرآن و نداشتن رفتار گزینشی در برابر آیات و احکام قرآن، به گونه‌ای که مفاد برخی آیات را بپذیریم و مفاد برخی دیگر را انکار یا توجیه کنیم. قرآن کریم این رفتار بنی اسرائیل درباره تورات را به شدت نکوهش کرده و پیامد ناگوار دنیوی و اخروی آن را گوشزد کرده است:

أَفْتُؤْمِنُونَ بِنِعْمِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِنِعْمِ؟ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِعَاقِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ. (بقره، ۸۵)

آیا شما به پاره‌ای از کتاب [تورات] ایمان می آورید، و به پاره‌ای کفر می ورزید؟ جزای هرکس از شما که چنین کند، چیزی جز خواری در زندگی دنیا نخواهد بود، و روز رستاخیز ایشان را به سخت‌ترین عذابها باز برند، و خداوند از آنچه می کنید غافل نیست.

د. ایمان به همه کتابهای آسمانی. ایمان به قرآن باید همراه با ایمان به تمامی کتابهای آسمانی گذشته همانند تورات و زبور و انجیل باشد که قرآن معرف و مصدق آنها و حاکم بر آنهاست. در این مورد چند آیه نقل می‌شود:

﴿هَا أَنْتُمْ أَوْلَاءُ تُحِبُّونَهُمْ وَ لَا يُحِبُّونَكُمْ وَ تُوْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ﴾ (آل عمران، ۱۱۹)

آگاه باشید که شما آنان را دوست می‌دارید، و حال آنکه آنها شما را دوست ندارند. شما به همه این کتاب^۱ ایمان آورده‌اید.

﴿كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ؛ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ؛ فَوَرَّكَ لِنَسْأَلَتَهُمْ أَجْمَعِينَ؛ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾. (حجر: ۹۰-۹۳)

همان گونه که [عذاب را] بر تقسیم کنندگان نازل کردیم؛ همانان که قرآن را جزء جزء کردند؛ پس سوگند به پروردگارت که از همه آنان خواهیم پرسید؛ از آنچه انجام می‌دادند.

مفسران، مقصود از تجزیه قرآن را ایمان به بخشی و کفر به بخشی دیگر دانسته‌اند. (التبیان، ج ۶ ص ۳۵۴، تفسیر شبر، ص ۲۴۶) البته نویسنده اطیب البیان ستم‌ها و رفتارهای برخی از اصحاب در جدایی قرآن و عترت را مراد آیه شمرده است. (اطیب البیان ج ۸ ص ۷۲ و ۷۳)

﴿أَمِنَ الرَّسُولُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ﴾. (بقره، ۲۸۵)

در این آیه، از ایمان رسول اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به «ما انزل الله» یعنی تمام آن چه خدای متعال نازل کرده، و ایمان همه مؤمنان به تمام کتابها و رسولان الهی و فرق نگذاشتن میان هیچ یک از رسولان (با تصدیق برخی و عدم تصدیق برخی دیگر) سخن رفته است.

۱. بسیاری از مفسران، مراد از کتاب در این آیه را مجموعه کتابهای آسمانی دانسته‌اند. بنگرید: مجمع البیان ج ۲ ص ۲۷۴، الاصفی ج ۱ ص ۱۶۹، المیزان ج ۳ ص ۲۸۷، مناهج البیان ج ۴ ص ۴۷. برخی از تفاسیر مانند آلاء الرحمن ج ۱ ص ۳۳۵ مقصود را قرآن می‌داند.

﴿وَهَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ﴾ (انبیاء، ۵۰)؛ این مبارک قرآنی است که نازل

کرده‌ایم، آیا منکر آن هستید؟

در این آیه با وصف قرآن به «ذکر مبارک» با استفهام توییخی، منکران آن سرزنش شده‌اند.

مسأله ایمان به آیات خدا در آیات فراوان در چند جنبه مطرح شده است: الف. آثار ایمان به آیات؛ ب. پیامدهای دنیوی و اخروی تکذیب آیات؛ ج. اسباب تکذیب مانند فسق و ظلم. (برای نمونه ر.ک. نساء ۵۶، مائده، ۸۶، روم ۵۳، فصلت، ۲۸، زخرف ۶۹، حدید، ۱۹، تغابن، ۱۰)

گفتنی است که تمام تکالیف دیگر، فرع بر ایمان به قرآن و از لوازم آن شمرده می‌شود.

۲. پذیرش مرجعیت علمی قرآن

مهمترین وظیفه علمی ما در برابر قرآن کریم، پذیرش مرجعیت و مصدریت علمی قرآن کریم برای تمامی شناختها، اندیشه‌ها، باورها، سخنان و رفتارهایی است که در حوزه هدایت و تربیت انسان و دستیابی او به سعادت دنیوی و اخروی ضرورت دارد، و کارکرد و هدف نزول قرآن، تحقق این امور بوده است. پذیرش حقیقی مرجعیت قرآن و گردن نهادن به معرفت و هدایت الهی، لازمه گریزناپذیر ایمان به قرآن و تصدیق تعالیم آن است. این امر، "اهتداء" به معنای «هدایت‌پذیری از قرآن» نامیده می‌شود.

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّٰ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾ (زمر ۴۱؛ ر.ک. نمل ۹۲)؛ ما این کتاب را برای [راهبری] مردم به حق بر تو فروفرستادیم. اینک هر کس هدایت پذیرد، به سود خود اوست، و هر کس بیراهه رود، این گمراهی تنها به زیان خودش خواهد بود، و تو بر آنها وکیل نیستی.

﴿ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ؛ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴾ (سجده، ۲ و ۳)؛ نازل شدن این کتاب، که در آن هیچ شکی نیست، از جانب پروردگار جهانیان است. آیا می‌گویند دروغی است که خود به هم بافته؟ نه، سخنی است بحق از جانب پروردگارت، تا مردمی را که پیش از تو هشداردهنده‌ای نداشته‌اند هشدار دهی، شاید راه هدایت را بپذیرند.

مرجعیت علمی قرآن، مدلول آیات و روایات بسیاری است که قرآن را هدایتگر، نور، کتاب مبین، حکمت، برهان و تبیان کل شیء و کتاب حق معرفی کرده و هدایت را شأن اصلی قرآن شناسانده است.

﴿ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ؛ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴾ (مائده، ۱۵ و ۱۶)؛ قطعاً برای شما از جانب خدا روشنایی و کتابی روشنگر آمده است. خداوند هر که را از خشنودی او پیروی کند، به وسیله آن [کتاب] به راه‌های سلامت رهنمون می‌شود، و به توفیق خویش، آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی بیرون می‌برد و به راهی راست هدایتشان می‌کند.

﴿ وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَلِّنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴾ (اعراف، ۵۲؛ ر.ک. نمل، ۲۱)؛ و در حقیقت، ما برای آنان کتابی آوردیم که آن را از روی دانش، روشن و شیوایش ساخته‌ایم، و برای گروهی که ایمان می‌آورند هدایت و رحمتی است. این آیه نشان می‌دهد که ایمان شرط بهره‌مندی از هدایت آن است.

﴿ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءً وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَٰئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ ﴾ (فصلت، ۴۴)؛ بگو: این [کتاب] برای کسانی که ایمان آورده‌اند رهنمود و درمانی است، و کسانی که ایمان نمی‌آورند در گوشه‌هایشان سنگینی است و قرآن (مایه) کوری آنان است.

در احادیث نیز، بر مصدريت علمي قرآن و ضرورت اخذ معارف ديني از كتاب و سنت بسيار تأكيد شده است.

شيخ كليني در مقدمه كتاب كافي، حديث زير را از امام عليه السلام آورده است:

«من أخذ دينه من كتاب الله و سنة نبيه صلوات الله عليه وآله زالت الجبال قبل أن يزول، و من أخذ دينه من أفواه الرجال رذته الرجال.» (الكافي، ج ۱، ص ۷. نعماني كه شاگرد كليني است، در مقدمه كتاب خود، حديث را از امام صادق عليه السلام روايت مي كند. بنگريد: غيبت نعماني، ص ۲۲)

طبق اين حديث نوراني، منبع معارف ديني در تمامي حوزه هاي اعتقادي و عملي، قرآن و سنت حضرت رسول است. بر همين اساس، ارزش اخذ معارف ديني از دو منبع مائة ثبات دين شناسي و دينداري انسان است، بر خلاف دين شناسي فردي كه دين خود را از اندیشه ها و نوشته هاي ديگران برگرفته است.

خضوع علمي در برابر قرآن و تسليم بودن در برابر آموزه ها و احكام آن، ثمره ايمان به وحياني بودن، حقانيت، خطاناپذيري و جامعيت كتاب الهي است. امير المؤمنين عليه السلام به اين حقيقت تصريح مي كنند كه خداوند به وسيله قرآن، هدايت خود را به كمال رسانده و پيامبر نيز تمام احكام هدايت گر خدا را بيان کرده است: «خدای متعال نور هدايت خود را به اتمام رسانده و دين خود را به وسيله قرآن كامل کرده است. زماني جان پيامبر را گرفت كه ابلاغ هدايت هاي قرآني را به پايان برده بود. اينك خداوند سبحان را چنان بزرگ داريد كه او خود خويشتن را بزرگ داشته؛ زيرا چيزي از دين خود را بر شما پوشيده نداشته است. هيچ چيز نيست كه او را خشنود سازد، يا سبب كراهت او گردد، مگر آن كه براي آن نشاني روشن و آيه اي محكم قرار داده كه از مكروهات باز مي دارد و به آن چه خشنود است، فرا مي خواند.» (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۲)

حضرتش در كلامي ديگر جامعيت قرآن و تماميت دين را اين گونه بيان مي دارد:

«وَأَنْزَلَ عَلَيْكُمُ الْكِتَابَ تَبَيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ؛ وَعَمَّرَ فِيكُمْ نَبِيَّهٗ أَزْمَانًا حَتَّىٰ أَكْمَلَ لَهُ وَ لَكُمْ فِي مَا أَنْزَلَ مِنْ كِتَابِهِ دِينَهُ الَّذِي رَضِيَ لِنَفْسِهِ؛ وَ أَنْهَىٰ إِلَيْكُمْ عَلَىٰ لِسَانِهِ نَحَابَهُ مِنَ الْأَعْمَالِ وَمَكَارِهِهِ وَ نَوَاهِيهِ وَ أَوَامِرِهِ» (نهج البلاغه، خطبه ۸۶)

خداوند قرآنی برای شما فرو فرستاد که بیان کننده همه چیز است. پیامبرش را چندان در میان شما زنده نگاه داشت تا دین خود را برای او و شما - بدان گونه که در کتاب خود نازل کرده بود و خودش می‌پسندید - به کمال رساند و بر زبان او، هر کار زیبا و ناپسند، نواهی و اوامر خود را به شما ابلاغ کرد.

باور به جامعیت قرآن کریم، پذیرش منبع بودن آن در تمام امور لازم برای هدایت و تربیت فرد و جامعه بشری است. امام صادق علیه السلام با معرفی کتاب و سنت به عنوان مرجع تمام امور دینی، قرآن را معیار ارزیابی هر سخن و حدیثی معرفی می‌فرماید:

«كل شيء مردود إلى الكتاب والسنة.» (الكافي، ج ۱، ص ۶۹)

ملاصالح مازندرانی در شرح این حدیث به دو بیان (معنای امری و معنای اخباری) که هر دو محتمل است، می‌نویسد:

ای وجب رده إلیهما أو هو إخبار بأتهما أصل كل شيء و مصیره و مرد كل حکم و منتهاه. (شرح کافی، ج ۲ ص ۴۲۱)؛ یعنی: هر امری (از امور دینی) را باید به کتاب و سنت ارجاع داد (معنای امری حدیث)؛ یا گزارش از این است که کتاب و سنت، اصل هر چیزی و محل بازگشت و مرجع و منتهای هر حکمی است. (معنای اخباری حدیث)

۳. پذیرش حاکمیت و داوری قرآن کریم

یکی از وظایف قلبی مهم ما در برابر قرآن کریم، پذیرش داوری قرآن و معیار قرار دادن آن در تمام اختلافات و منازعات دینی است. این تکلیف، از نتایج و لوازم ایمان و تسلیم در برابر قرآن شمرده می‌شود. حاکمیت علمی قرآن بدین معناست که قرآن در اختلاف‌ها و دعاوی، حاکم و داور و میزان برای تشخیص

حق از باطل و درست از نادرست است. نقش داوری قرآن، همه عرصه‌ها و زمینه‌های مربوط به شئون هدایتی قرآن را در برمی‌گیرد. قرآن کریم به گونه‌های مختلف بر نقش حاکمیت خود تأکید کرده و خود را «فرقان» نامیده است. (فرقان، ۱؛ بقره، ۱۸۵) فرقان، یعنی جداکننده حق از باطل. از اوصاف دیگر قرآن «قول فصل» (طارق، ۱۳) به معنای «حکم قاطع» است.

همچنین خطاب به پیامبر می‌فرماید: و ما این کتاب را به حق به سوی تو فرستادیم؛ در حالی که تصدیق‌کننده کتاب‌های پیشین و حاکم (مهیمن) بر آنها است. اینک طبق آنچه خدا نازل کرده است، میان آنان حکم کن. (مائده، ۴۸)

واژه «مهیمن» بیانگر یک بُعد از داوری قرآن است که بر تمام کتاب‌های آسمانی گذشته اِشراف و حاکمیت دارد؛ یعنی تنها آن دسته از آموزه‌های کتب پیشین از سوی خداوند متعال نازل شده و پذیرفتنی است که مورد تصدیق قرآن باشد.

یکی از آیات مهم در این زمینه، آیه زیر است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا (نساء، ۵۹)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خدا را اطاعت کنید و پیامبر و اولیای امر خود را [نیز] اطاعت کنید. پس هر گاه در امری [دینی] به اختلاف نظر افتادید، اگر به خدا و روز بازپسین ایمان دارید، آن را به خدا و پیامبر [او] عرضه بدارید. این کار، بهتر است و فرجامی نیکوتر دارد.

حضرت امیر علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر به وی سفارش می‌کند که در مسائل دشوار و امور مشتبه، داوری را به خدا و رسولش واگذارد:

«در هر کار بزرگی که برای تو دشوار شود، و اموری که برایت شبهه‌آمیز باشد، به خدا و رسول او رجوع کن؛ زیرا خداوند سبحان به قومی که دوستدار هدایتشان

بود، چنین گفته است: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا اطاعت کردید، به خدا و پیامبر رجوع کنید.» (نساء، ۵۹) رجوع به خدا، گرفتن محکمت کتاب او است، و رجوع به رسول، گرفتن سنت جامع او است، سنتی که مسلمانان را گرد هم می‌آورد و پراکنده نمی‌سازد.» (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

از فرمایش حضرت به روشنی برمی‌آید که معیار داوری در اختلافات دینی دو شاخص است: یکی محکمت قرآن، نه آیات متشابه و دو پهلو. دیگری سنت جامع و قطعی پیامبر. بر این اساس، تمام اندیشه‌ها و آراء کهن و نوین که در عرصه معارف دینی مطرح می‌شود، نیازمند ارزیابی و اعتبارسنجی با این دو معیار مشخص است.

یکی از تعابیر بسیار مهم قرآن کریم درباره حاکمیت قرآن و هر کتاب آسمانی دیگر، تعبیر «حکم بما انزل الله» است. خدای متعال در آیات متعددی، پیامبر و مؤمنان و اهل کتاب را به حکم کردن بر طبق کتاب آسمانی فرمان داده است.^۱

یکی از موارد شاخص این دستور، در آیات ۴۴ تا ۴۹ سوره مائده آمده است. در این آیات، به اهل تورات و اهل انجیل امر می‌کند بر وفق کتاب آسمانی خود حکم کنند. آنگاه با سه تعبیر هشدار آمیز، پیامد ترک این دستور بیان شده است. آیه ۴۴ آموزه‌های متعددی در تعامل با کتاب آسمانی در بر دارد:

إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ؛ يَحْكُمُ بِمَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّابِّانِيُونَ وَالْأَحْبَارُ، بِمَا اسْتَحْفَظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ؛ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاحْشَوْنَ اللَّهَ وَلَا تَشْرَوْا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا؛ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ (مائده ۴۴)؛ ما تورات را که در آن هدایت و روشنایی است، نازل کردیم. پیامبرانی که تسلیم فرمان بودند بنا بر آن

۱. نویسندگان آیات الاحکام این آیات را در کتاب القضاء مورد بحث و تفسیر قرار می‌دهند. رک. فقه القرآن، ج ۲ ص ۵ به بعد، کنز العرفان فی فقه القرآن، ج ۲ ص ۳۷۶ به بعد.

برای یهود حکم کردند و نیز خداشناسان و دانشمندان که به حفظ کتاب خدا مأمور بودند و بر آن گواهی دادند. اینک، از مردم مترسید، بلکه از من خشیت ورزید و آیات مرا به بهای اندک مفروشید. و هر که حکم نکند بر وفق آیاتی که خدا نازل کرده، کافر است.

در آیه بعد با بیان احکام قصاص در تورات - که باید بر پایه آن حکم کنند - آمده است: «وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (مائده ۴۵)

در آیه ۴۶ در باره رسالت حضرت عیسی علیه السلام و کتاب انجیل و ویژگی های هدایتی آن سخن رفته و در آیه ۴۷ ضرورت حکم کردن اهل انجیل بر طبق محتوای آن بیان شده است:

وَلْيَحْكُمَ أَهْلُ الْإِنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (مائده، ۴۷)؛ و باید اهل انجیل بر طبق آنچه خدا در آن نازل کرده است، داوری کنند. زیرا هر کس داوری نکند به آنچه خدا نازل کرده، از نافرمانان است.

در آیات فوق، کسانی که به "ما انزل الله" حکم نکنند، با وصف کافر، فاسق و ظالم معرفی شده‌اند. مفسران ذیل این آیات، دو موضوع مهم را بررسی کرده‌اند. نخست اینکه آیا مضمون این آیات، اختصاص به یهود و نصاری دارد؟ در پاسخ به این پرسش، همسو با مفسران باید گفت که محتوای این آیات، بنابر قاعده مورد مخصّص نیست، بلکه شامل امت اسلامی در تعامل با آیات و احکام قرآن کریم نیز می‌گردد.^۱

نکته دوم آن که آیا حکم به کفر و فسق و ظلم در این آیات، مطلق است یا

۱. برای نمونه فاضل مقداد می‌نویسد: «قیل هذه الثلاث حيث وردت في حكاية ما أنزل الله على أهل الكتاب فهي مختصة بهم، وليس بشيء، بل هو عام في كل ملة لأن خصوص السبب لا يخص». کنز العرفان فی فقه القرآن، ج ۲ ص ۳۷۷. نیز بنگرید: التبیان، ج ۳ ص ۵۳۴، زبدة التفاسیر، ج ۲ ص ۲۶۵ - ۲۶۶.

مشروط؟ دیدگاه درست، مشروط بودن این حکم است. محقق اردبیلی بر آن است که اگر حکم حاکم به غیر ما انزل الله، همراه با انکار و استخفاف به حکم خدا باشد، وی کافر است، زیرا شریعت را سبک شمرده و ضروری دین را منکر شده است. ولی بدون این قید، ظالم است به دلیل حکم به خلاف حق، و فاسق است به جهت خروج از شرع. (زبدة البیان ص ۶۸۴؛ فاضل مقداد، همان)

پس از این آیات، موضوع قرآن کریم و موقعیت و نسبت آن با کتابهای آسمانی پیشین مطرح شده و "حکم بما انزل الله" به حضرت رسول ﷺ یادآوری شده است. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ، فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ (مائده ۴۸)؛ و این کتاب را به راستی بر تو نازل کردیم که تصدیق کننده و حاکم بر کتابهایی است که پیش از آن بوده‌اند. پس بر وفق آنچه خدا نازل کرده است، در میانشان حکم کن و از پی خواهششان مرو، مبدا آنچه را از حق بر تو نازل شده است واگذاری.

آیه دیگر، حکم به وحی الهی را یکی از اهداف نزول قرآن شمرده است: «إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا» در احادیث نیز حکم به غیر ما انزل الله به شدت نکوهش شده و از جمله در حدیثی از امام جعفر صادق علیه السلام آمده است: «مَنْ حَكَمَ فِي دَرْهَمَيْنِ بغيرِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَهُوَ كَافِرٌ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ» (الکافی، ج ۷ ص ۴۰۷، بَابُ مَنْ حَكَمَ بِغَيْرِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ)

علاوه بر داوری به حکم خدا، پذیرش و تسلیم در برابر این حکم نیز ضروری است. در برخی از متون دینی، این مهم تبیین شده است.

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (نساء، ۶۵)؛ نه، سوگند به پروردگارت که ایمان نیاورند، مگر آنکه در نزاعی که میان آنهاست تو را داور قرار دهند؛ آنگاه از حکمی که تو می دهی هرگز

ناخوشنود نشوند و سراسر تسلیم آن گردند.

کلام امام صادق علیه السلام ذیل آیه، برای تبیین آن مفید است.

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «لَوْ أَنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ وَحَدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَحَجُّوا الْبَيْتَ وَ صَامُوا شَهْرَ رَمَضَانَ، ثُمَّ قَالُوا لِشَيْءٍ صَنَعَهُ اللَّهُ أَوْ صَنَعَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله أَلَّا صَنَعَ خِلَافَ الَّذِي صَنَعَ أَوْ وَحَدُوا ذَلِكَ فِي قُلُوبِهِمْ، لَكَانُوا بِذَلِكَ مُشْرِكِينَ. ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِي مَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا. ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: عَلَيْكُمْ بِالتَّسْلِيمِ.» (کافی ج ۱ ص ۲۹۰)

امام صادق علیه السلام فرمود: اگر مردمی خدای یگانه بی شریک را عبادت کنند و نماز گزارند و زکات دهند و حج خانه خدا گزارند و ماه رمضان را روزه دارند، ولی پس از همه اینها نسبت به حکمی که خدا یا رسولش کرده، بگویند: چرا بر خلاف این نکرد؟ یا این معنی را در دل خود احساس کنند (بی آنکه به زبان آورند) به همین سبب مشرک می شوند. سپس این آیه را تلاوت فرمود: «نه، به پروردگارت سوگند، ایمان ندارند تا تو را در اختلافات خویش حاکم کنند، سپس در دلهای خویش از آنچه حکم کرده‌ای ملال و گرفتگی نیابند و بی چون و چرا گردن نهند. سپس امام صادق علیه السلام فرمود: بر شما باد به تسلیم.

بر پایه این گونه متون، معیار تشخیص حق از باطل قرآن است. سخن و اندیشه هیچ فرد یا گروه یا مکتبی نمی تواند بر حکم قرآن مقدم باشد. تسلیم علمی ما در برابر دانش قرآن، باید تا آنجا باشد که در برابر احکام و تعالیم بر حق آن، اندیشه‌ها و آراء خود را تخطئه کنیم. امیرالمؤمنین علیه السلام در این باره می فرماید:

«وَاسْتَدِلُّوهُ عَلَى رَيْبِكُمْ وَاسْتَنْصِخُوهُ عَلَى أَنْفُسِكُمْ، وَاتَّخِمْوْا عَلَيْهِ آرَاءَكُمْ وَاسْتَعِشُّوْا فِيهِ أَهْوَاءَكُمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۵)؛ قرآن را رهنمای شناخت پروردگار خویش گیرید و از آن برای خود اندرز بخواهید و در برابر قرآن، اندیشه‌های خود را متهم سازید و خواسته‌های

خود را خیانتکار شمارید.

امام علی علیه السلام سفارش می‌کند که انسان در امور شبهه‌ناک، باید براساس قرآن عمل کند.

«رُدُّ نَفْسِكَ عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ أَقِمَّهَا عَلَى كِتَابِ اللَّهِ عِنْدَ الشُّبُهَاتِ» (غررالحکم، ج ۴، ص ۹۰، ح ۵۴۰۶)؛ نفس خود را از آلوده شدن به هواهای نفسانی باز دار، و آن را در شبهه‌ها به کتاب خدا عرضه کن.

از نظر امام، ثمره پیروی از حکم قرآن و گردن نهادن به داوری آن، اتحاد امت اسلامی حول محور حق و جلوگیری از تفرقه است. از این رو در باره موضوع حکمیت، خطاب به خوارج می‌فرماید:

«آن دو (ابو موسی و عمرو بن عاص) داور شدند تا زنده کنند آن چه را قرآن زنده داشته است، و بمیرانند آن چه را قرآن میرانده است. زنده داشتن آن، گرد آمدن است بر محور احکام قرآنی و میراندنش جدا شدن از احکام آن است. اگر قرآن ما را به جانب ایشان کشاند، از ایشان پیروی می‌کنیم و اگر آنان را به سوی ما کشاند، باید از ما پیروی کنند... بزرگان شما دو مرد را برگزیدند و ما از آن دو پیمان گرفتیم که از قرآن تجاوز نکنند.» (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷)

در سخنی دیگر - نیز خطاب به خوارج - می‌فرماید: «رأی سرانتان بر آن شد که دو مرد را برگزینند و ما از آن دو پیمان گرفتیم که به قرآن رفتار کنند و از آن تجاوز نکنند. زبانشان با قرآن باشد و دلشان پیرو آن.» (همان، خطبه ۱۷۶)

منابع

قرآن کریم

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء الکتب العربیة.
۲. برقی، احمد بن خالد، المحاسن، تهران: دار الکتب الاسلامیة، ۱۳۳۰ ش.
۳. بلاغی نجفی، محمد جواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: بنیاد بعثت، ۱۴۲۰ ق.
۴. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق: سید مهدی رجائی، قم: دار الکتب الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، خاتمة وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، تحقیق و نشر مؤسسه آل البيت، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۴ ق.
۶. حکیمی، محمدرضا و حکیمی، محمد و حکیمی، علی، الحیة، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۷. حرّ عاملی، محمد بن حسن، الفوائد الطوسیة، تحقیق: سید مهدی لاجوردی و محمد درودی، قم: مطبعة علمیه، بی تا.
۸. دیلمی، حسن بن محمد، أعلام الدین فی صفات المؤمنین، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ ق.
۹. رازی، حسین بن علی (ابوالفتوح)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمد جعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داوودی.
۱۱. سبزواری، سید محمد، معارج البقین، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۰ ق.
۱۲. شبر، سید عبد الله، تفسیر القرآن الکریم، بیروت: دار البلاغة، ۱۴۱۲ ق.
۱۳. شریف الرضی، محمد بن حسین، المجازات النبویة، تحقیق: مهدی هوشمند، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۲ ق.
۱۴. شعیری، محمد بن محمد، جامع الأخبار، نجف: مطبعة حیدریة، بی تا.
۱۵. الصحاح فی اللغة و العلوم، اعداد و تصنیف: نذیم مرعشلی و اسامه مرعشلی، بیروت: دارالحضارة العربیة، ۱۹۷۴ م.
۱۶. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، معانی الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۰ ق.
۱۸. طبرسی، ابو علی فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی، ۱۴۱۵ ق.
۱۹. طبرسی، حسن بن فضل؛ مکارم الأخلاق، قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۲ ق.
۲۰. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، تحقیق سید محمد باقر خراسان، نجف: دارالنعمان، ۱۳۸۶ ق.

۲۱. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: احمد حبیب قصیر العاملی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۹ق.
۲۲. طیب، سید عبد الحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: انتشارات اسلام؛ ۱۳۷۸ ش.
۲۳. علم الهدی، علی بن حسین، أمالی المرتضی، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالفکر العربی.
۲۴. عیاشی سمرقندی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تهران: المکتبة الاسلامیة.
۲۵. فاضل مقداد، جمال الدین مقداد بن عبدالله، کنزالعرفان فی فقه القرآن، تحقیق: سید محمد قاضی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۴۱۹ ق.
۲۶. فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۲۷. فیض کاشانی، محسن، الأصفی فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمد حسین درایتی و محمد رضا نعمتی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۲۸. فیض کاشانی، محسن، تفسیر الصافی، تحقیق: حسین اعلمی، تهران: مکتبة الصدر، ۱۴۱۵ ق.
۲۹. قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله، فقه القرآن، تحقیق: احمد الحسینی، قم: مکتبة المرعشی.
۳۰. کاظمی، جواد بن سعید، مسالك الأفهام الی آیات الأحکام، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۶۵ ش.
۳۱. کاشانی، فتح الله، منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران: کتابفروشی محمد حسن علمی، ۱۳۳۶ ش.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیة، ۱۳۶۳ ش.
۳۳. مازندرانی، ملا صالح، شرح اصول الکافی، با تعلیقات ابوالحسن شعرانی، تصحیح علی عاشور، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۴. مجتبی، جلال الدین (مترجم)، علم اخلاق اسلامی، تهران: حکمت، ۱۳۷۷ ش.
۳۵. مدنی شیرازی، سید علی خان، ریاض السالکین، تحقیق سید محسن حسینی امینی، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۴۱۵ ق.
۳۶. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، زبدة البیان فی أحكام القرآن، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۴۰۵ ق.
۳۷. ملکی میانجی، محمد باقر، مناهج البیان فی تفسیر القرآن، تنظیم محمد بیابانی اسکویی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۳۸. نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، بیروت: مؤسسة المرتضی العالمیة و دار المؤرخ العربی، ۱۴۱۲ ق.
۳۹. نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات؛ تحقیق: سید محمد کلانتر، بیروت: مؤسسه الأعلمی.
۴۰. نهاوندی، محمد بن عبد الرحیم، نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: بنیاد بعثت.
۴۱. هادوی کاشانی، اصغر، مراتب انس با قرآن در روایات، فصلنامه علوم حدیث. شماره ۱۳، پاییز ۱۳۷۸، ص ۷۱-۹۱.